

ΓΙΑ ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΟΛΥΝΘΟΥ*

Οἱ ἀνασκαφές τοῦ καθηγητῆ κ. D. M. Robinson στὴν Ὀλύνθου, ποὺ ἀποκάλυψαν τὴ σπουδαία τούτη πόλη τῆς Χαλκιδικῆς, ἔοριξαν πλούσιο φῶς ὄχι μόνον στὴν ἔρευνα τῆς Μακεδονικῆς γῆς, ἀλλὰ πρὸ γενικῶς στὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ τῆς ἑλληνικῆς κατοικίας ἰδιαίτερα, καὶ βοήθησαν στὴ λύση ὄχι λίγων προβλημάτων σχετικῶν μὲ αὐτές.¹ Βέβαια ἡ συνέχιση καὶ ἡ δλοκλήρωσή τους θὰ συμπληρώσει τὶς γνώσεις μας καὶ θὰ δώσει πιθανὰ σὲ πολλὰ ζητήματα ὀριστικὲς λύσεις, ποὺ δὲν τὶς βρῆκαν ἀκόμη.

Ἐνα τέτοιο εἶναι τὸ πρόβλημα τοῦ τειχισμοῦ τῆς Ὀλύνθου. Σ' αὐτὸ τὰ ὡς τώρα εὐρήματα φαίνεται νὰ μὴν ἐπιτρέπουν ὀριστικὴν ἀπάντησιν. Ὁ κ. D. Robinson στὴν εἰδικὴ παράγραφον, ποὺ ἀφιερώνει στὸ ζήτημα τοῦτο,² δηλώνει ἀμέσως στὴν ἀρχὴ πὼς δὲν πρόκειται νὰ κάνει στὸ σημεῖο αὐτὸ «λεπτομερειακὴ ἀνάπτυξη» τοῦ θέματος, γιατί δὲν ἔχει ὡς τώρα «ἱκανοποιητικὰ» στοιχεῖα γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τειχῶν καὶ γιὰ τὴν πορεία, ποὺ ἀκολουθοῦν γύρω ἀπὸ τὴν πόλη. Ὅποσδήποτε μὲ βάση τὰ λίγα σημεῖα, ὅπου, καθὼς πιστεύει, συνάντησε τὰ τεῖχη αὐτά, μᾶς δίνει μιὰ σύντομη περιγραφή τους καὶ φθάνει σὲ κάποια πρῶτα συμπεράσματα ἀκόμη, ἔχοντας αὐτὰ γιὰ στήριγμα, δίνει μιὰ τομὴ (Εἰκ. 1) ἐνὸς σημείου τοῦ τεύχους καὶ μιᾶς οἰκίας (Α' 9),³ ποὺ ἀποτελεῖ τὴ γραφικὴ διατύπωση τῶν πορισμάτων του. Θὰ προσπαθῆσω νὰ τὰ συνοψίσω.⁴

Τὸ τεῖχος ἀκολουθεῖ τὸ δυτικὸ τέμα τοῦ Βόρειου Λόφου, πίσω ἀπὸ

* Ἐύχαριστῶ θερμὰ τὸν ἀγαπητὸ φίλον κ. Χ. Μακαρόνα γιὰ τὶς χρησιμότητες ὑποδείξεις ποὺ μοῦ ἔκαμε καὶ γιὰ ὅλη του τὴ βοήθεια, καὶ τὸν καθηγητῆ κ. D. M. Robinson ποὺ μὲ προθυμία μεγάλη μοῦ ἐπέτρεψε τὴν ἀναδημοσίευσιν τῶν πινακῶν.

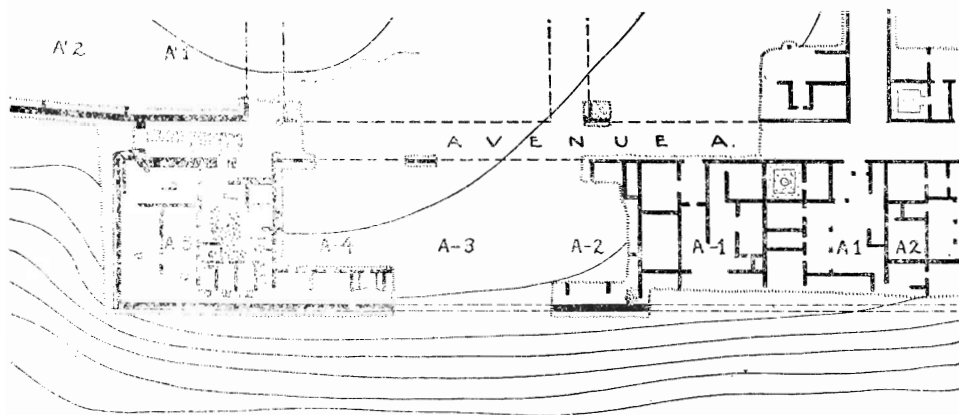
¹ Τὰ πλούσια εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ὀλύνθου δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν D. M. Robinson μὲ τὸ γενικὸν τίτλον: Excavations at Olynthus. Baltimore, σὲ 12 ἔως σήμερον τόμους.

² D. M. Robinson and J. W. Graham, Excavations at Olynthus: Part VIII. The Hellenic House. Baltimore 1938 σ. 39-42, πρβ. καὶ 69-70. Γενικὴ συντομία θὰ παραπέμπω Hel. h.

³ Hel. h. σ. 41.

⁴ Ἡ κατεῦθενση τοῦ «τεύχους» φαίνεται στὸν πίν. 108

τὰ σπιτία τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς λεωφόρου Α. Τὰ θεμέλιά του εἶναι, ὅπως καὶ τῶν σπιτιῶν, ἀπὸ μικρᾶς ἀκανόνιστες πέτρες, μόνο ἔχουν διπλὸ πᾶχος, 0,80 μ. Στὴν οἰκία Α-5 γυρνᾶει πρὸς ἀνατολὰς καὶ σχηματίζει τὸ βόρειο τοῖχο αὐτῆς τῆς οἰκίας, ὅπου ἡ «Βόρεια Πύλη» ἀνοίγεται πρὸς τὴν λεωφόρο Α. Σὲ συνέχεια, μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸ βορρῆα, τὸ τεῖχος συνεχίζεται πίσω ἀπὸ τὴν δυτικὴν πλευρὰ τῶν οἰκιῶν τῆς λεωφόρου Α' ἕως τὴν Α' 5. Ἀπὸ τὴν Α' 6 σπάει λίγο πρὸς ἀνατολὰς (ἔδῳ δὲν εἶναι σκαμμένο) καὶ τὸ ξαναβοῖσκουμε ἀπὸ τὴν Α' 9 ἕως τὴν Α' 11. Στὸ σημεῖο αὐτὸ, τὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ Βόρειου Λόφου, τὸ τεῖχος κάνει ὀρθὴ γωνία καὶ γυρίζει ἀνατολικά· γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴν ἀδυναμία τῆς γωνίας σχηματίζει καμπύλη $\frac{1}{4}$ τοῦ κύκλου καὶ τὸ πᾶχος του ἀπὸ 0,80 μ. φτάνει εἰς 3,25 μ. Ἐδῳ στα-

Εἰκ. 1.—Ἀκραίαι οἰκίαι τῆς Λεωφόρου Α καὶ τμήμα τοῦ δυτικοῦ τεύχους.

(Ἀπὸ τὸ Hel. h. πίν. 108).

ματῆς ἀπότομα ἢ πέτρινη θεμελίωση, πὸν μέχρι τώρα βοῖσκαμε, καὶ τὸ πλινθόκτιστο τεῖχος στηρίζεται κατευθεῖαν ἐπάνω σ' ἓνα βᾶθος, 4 μ. πλατὺ καὶ 1,15 μ. βαθύ, πρὸς τὸ νότιον, πὸν εἶναι σκαμμένο στὸ μαλακὸ ὄγκο τοῦ ἔδαφους. Στὴ γωνία τούτη, ἀνατολικά καὶ νότια, γιὰ κάμποσα μέτρα τὸ τεῖχος ἐνισχύεται ἀπὸ μέσα μ' ἓνα πέτρινο θεμέλιο, 0,40 μ. πλατὺ, πὸν βαστοῦσε ἕως πλινθόκτιστο τοῖχο, ὅπου διακρίνονται σα βᾶσεις γιὰ ξύλινοισι στύλοισι. Δοκιμασιζέσ τομές, πὸν ἔγιναν στὴν πιθανὴ πρὸς ἀνατολὰς συνέχεια τοῦ τεύχους, συνάντησαν σημάδια τοῦ πλινθόκτιστου τεύχους, πὸν στὴν προέκταση τῆς λεωφόρου Β ἦταν ἀκόμη πλεῖτερο καὶ πρὸς τὴν ἔξω μεριά εἶχε μὴν ἀπότομη ἐξοχὴ 2,75 μ., ὑπόλειμμα ἕως παλιῶ πύργου.

Ἔτσι μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1934 ἔγινε δυνατὸ νὰ ὑποσηριχθῆ πὸς βρέθησαν ὑπολείμματα θεμελίωσιν, πὸν ἀνῆκαν στὰ τεύχη τῆς Ὀλύμ-

Τὰ τεῖχη τῆς Ὀλύνθου

θου.¹ Αὐτὰ τὰ εὐρήματα δείχνουν πὼς ἔχουμε δύο εἴδη τεῖχη, ἓνα βόρεια καὶ ἓνα δυτικά, πὸν ξεχωρίζουν καθαρὰ καὶ στὴν ποιότητα τοῦ ὕλικου (τὸ ἓνα μόνο πλίνθοι, τὸ δυτικὸ ἐπάνω σὲ πέτρινα θεμέλια) καὶ στὸ πάχος τους (3,25 μ. τὸ βόρ., 0,80 μ. τὸ δυτ.). Αὐτὰ εἶναι, νομίζω, τὰ μόνα βέβαια στοιχεῖα, πὸν μᾶς δίνουν τὰ εὐρήματα γιὰ τὰ τεῖχη. Οὔτε τὸ χρόνο τῆς κατασκευῆς τους μποροῦμε νὰ δοῦμε² οὔτε τὸ ὕψος τους (σημαντικὸ γιὰ ἓνα τεῖχος στοιχεῖο) οὔτε ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῆς παραπάνω κατασκευῆς τους, πὸν θὰ θέλαμε, γιὰ νᾶχουμε σωστὴ τὴ συνολικὴ τους εἰκόνα. Ἰδιαίτερα τὸ «δυτικὸ τεῖχος» δημιουργεῖ κάποιο ἀκόμη πρόβλημα, πού, θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ παρατηρήσω,³ δὲ βρίσκει τὴ σωστὴ του λύση σὲ ὅσα σημειώνονται στὶς σελ. 49 καὶ 69-70 καὶ στὴν τομὴ τῆς εἰκ. 1, τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ τεύχους μὲ τὶς κατοικίες πὸν βρίσκονται δυτικά ἀπὸ τὶς λεωφ. Α καὶ Α'. Τοῦτο τὸ θέτει μὲ σαφήνεια ὁ κ. D. Robinson σὲ εἰδικὴ παράγραφο.⁴ Γιὰ τὴ λύση του ὅμως στηρίζεται, νομίζω, στὴν *arguī* κάπως ἀντίληψη, πὼς αὐτὰ τὰ θεμέλια τῶν 0,80 μ. εἶναι τοῦ τεύχους τῆς πόλης. Ἐν ἀντίθετα προσπαθοῦσαμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ εὐρήματα ἀρήνειας ἐκεῖνα μόνον νὰ μᾶς ὀδηγήσουν, θὺ φτάναμε, πιστεύω, σὲ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ τὸ ἐπιχειρήσουμε.

Τὰ θεμέλια τοῦ τοίχου τῶν 0,80 μ.⁵ τὰ ἔχουμε δυτικά ἀπὸ τὶς οἰκίες Α'11, Α'10, Α'4, Α'3, Α'2, Α'1, Α-5, Α-4, Α2, Α11, Α12, Α13 (Πίν. 108, 109). Ἐπ' αὐτὲς μόνον οἱ Α'11, Α'10, Α-5, Α11, Α12, Α13 ἔχουν ἀνασκαφῆ σ' ὅλη τους τὴν ἔκταση⁶ Περιγραφεῖς ἔχουμε τῶν Α-5, Α11-13 καὶ λεπτομερειακὲς κατόψεις τῶν Α11-13.

Ἐκόμα στὶς οἰκίες Α-1, Α1-4 καὶ Α8-10, πὸν ἀνασκάφηκαν ὁλόκληρες καὶ μόνο ἓνα μικρὸ τμῆμα τῆς δυτικῆς τους πλευρᾶς δὲν ἔχει σωθῆ, μποροῦμε νὰ συμπληρώσουμε μὲ ἀσφάλεια καὶ τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. καὶ τὴ συνέχεια τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων, πὸν δὲ βρέθηκαν.

Τὰ πιὸ βέβαια λοιπὸν συμπεράσματα γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ τοίχου τῶν 0,80 μ. θὰ μᾶς τὰ δώσουν πρῶτα οἱ οἰκίες Α-5, Α11-13, ὕστερα οἱ Α'11 καὶ Α'10 καὶ τέλος οἱ Α1 καὶ Α1-4 καὶ Α8-10.

Ἐπὸ τὴν κάτοψη τῶν οἰκιῶν Α11-13 (Πίν. 91) ἔχουμε τὸ βέβαιο

¹ Hel. h. σ. 39.

² Hel. h. σ. 40.

³ Νιώθω μεγάλη δυσκολία καὶ νὰ προσπαθῆσω ἀκόμη νὰ συμπληρώσω τὸ παραμικρὸ στὴν τεράστια ἐργασία τοῦ ἀκούραστου ἐρευνητῆ τῆς Ὀλύνθου. Θέλω λοιπὸν νὰ κάνω μερικὲς σκέψεις μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς μπορεῖ μόνο νὰ προκαλέσουν ἄλλες σωστότερες καὶ πιὸ σοφές.

⁴ Hel. h. σ. 69: Relation to the city wall.

⁵ Ἐτσι θὰ χαρακτηρίζω στὸ ἐξῆς αὐτὸ πὸν ὁ κ. D. Robinson ὀνομάζει «the city wall».

⁶ Ἐν καὶ τῆς Α'11, ὅπως δείχνει ὁ πίν. 108, δὲν ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐξσκαφή.

συμπέρασμα ὅτι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. εἶναι ὁ ἔξωτερικὸς τοῖχος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀφοῦ οἱ χώροι a, f, j, τῆς A11, a, e, i, τῆς A12 καὶ a, e, h, τῆς A13, ποὺ τὸν ἔχουν γιὰ δυτικὸ τοῖχο, ἐπικοινωνοῦν μὲ τοὺς ἄλλους χώρους τῶν οἰκιῶν, πράγμα ποὺ σημαίνει πὼς ἀνήκουν καὶ αὐτοὶ οργανικὰ στὶς οἰκίαις.¹

Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὴν οἰκία A-5 (Πίν. 108), ὅσο καὶ ἂν «τὸ σχέδιό της δὲν εἶναι πολὺ καθαρὸ» (σ. 70). Ὅτι ὅμως ὁ χώρος a (ποὺ ἔχει γιὰ βόρειο τοῖχο τοῦ τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. στὴ στροφῆ ποὺ κάνει πρὸς ἀνατολὰς κ' ἓνα μέρος τοῦ τοῖχου τῶν 0,80 μ. γιὰ δυτικὸ τοῦ τοῖχου) καὶ ὁ χώρος c (ποὺ τὸ δυτικὸ τοῦ τέλος εἶναι πάλι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ.) ἀνήκουν καὶ εἶναι κύρια μέρη τῆς οἰκίας δὲ χωρεῖ καμιά ἀμφιβολία. Ἐπιβεβαίωση τῆς οργανικῆς αὐτῆς σχέσης τῶν χώρων τῆς οἰκίας μὲ τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. ἔχουμε ἀπὸ τὴ γνώμη τοῦ κ. Robinson (ἂν καὶ ἄλλοι λόγοι τὸν κάνουν νὰ τὴν ἀπορρίψει) πὼς «εἶναι δυνατὸ αὐτὸ τὸ σπῆτι νὰ τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ στρατιωτικὸς σκοποὺς καὶ νὰ σχετίζεται μὲ τὴ φρουρὰ τῆς πύλης, ποὺ ὑπῆρχε δίπλα» (σ. 70). Τὰ εὐρήματα δείχνουν πὼς δὲν εἶχε ἀποκλειστικὰ τέτοιο στρατιωτικὸ σκοπὸ.² Κι ὅμως ἡ στενὴ του σχέση μὲ τὸ «τεῖχος» ὀδηγεῖ τὴ σκέψη μας ὡς ἐκεῖ.

Τῆς οἰκίας A'11 δὲν ἔχουμε τὸ σχέδιο στὸ σύνολο καὶ ἡ θέση της στὸ ΒΔ ἄκρο τῆς πόλης εἶναι πιθανὸ νὰ τῆς δίνει κάποιαν ἰδιορρυθμία (δεύτερος τοῖχος 0,40 μ. στὸ ἔσωτερικὸ τοῦ τοῖχου τῶν 0,80 μ. στὴ δυτικὴ καὶ βόρεια πλευρά).

Στὴν A'10, ποὺ ἔχουμε μόνον στὸ συνοπτικὸ σχέδιο (Πίν. 108) τὴν κάτοψή της, οἱ τρεῖς μικροὶ δυτικοὶ χώροι φαίνονται ἀπομονωμένοι ἀπὸ τὸ ἄλλο χεῖριον, ἀλλὰ ὁ ΝΑ ἀκροαῖος χώρος, ποὺ μένει, εἶναι ἀνοιχτὸς πρὸς τὴν ἀλλή καὶ ἄλλους χώρους τῆς οἰκίας. Ἔτσι σ' ἓνα τοῦλάχιστο τμήμα τοῦ ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. ἀνήκει στὴν οἰκία A'10.

Τῆς οἰκίας A-1 (Περίγρ. σ. 70-71, πίν. 18, 28) τὸ δυτικὸ μέρος δὲν ἔχει διατηρηθῆ καλὰ (καὶ ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ.). Ἀπὸ τὴν κάτοψη τοῦ πίν. 28 ὅμως φαίνεται πὼς ὁ χώρος δυτικὰ τῆς ἀλλῆς f, ποὺ θὰ τέλειωνε στὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ., συγκεινοῦσε μὲ τὴν ἀλλή αὐτὴ καὶ συνεπῶς μὲ τὴν οἰκία, κ' ἔτσι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. ἦταν τοῖχος τῆς οἰκίας.

Τῆς οἰκίας A1 (Περ. σ. 71, πίν. 29) ὁ χώρος a, ποὺ εἶναι τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ τέσσερα δωμάτια τῆς οἰκίας³ καὶ ἀνοίγεται πρὸς τὴν πασιάδα, f, ἔχει πιθανότατα δυτικὸ τοῖχο τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ χώρος e, ποὺ εἶναι ἀνοιχτὸς πρὸς τὴν ἀλλή h,⁴ κλείνεται δυτικὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο τῶν

¹ Αὐτὸ τὸ παραδέχεται καὶ ὁ κ. D. Robinson, σ. 70.

² Βρέθηκε κ' ἓνας πῆλιμος λουτήρας. σ. 70.

³ Hel. h, σ. 71, it includes four rooms on the north, a-d.

⁴ Δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω τὴν ἔκφραση τοῦ κ. D. Robinson: The west

0,80 μ. Καὶ στὴν Α1 λοιπὸν ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. εἶναι τοῖχος, ποὺ ἀνήκει ὀργανικὰ στὴν οἰκία.

Γιὰ τῆς Α2 (Περ. σ. 72, πίν. 89) τοὺς δυτικούς χώρους α, β, γ, δὲ μᾶς ἀναφέρει τίποτα ἢ περιγραφή. Ἀπὸ τὴν κάτοψη ὅμως τοῦ πίν. 89 βλέπουμε νὰ συγκοινωνοῦν μὲ τὴν ὑπόλοιπην οἰκία κ' εἶσι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ., ποὺ θὰ ἦταν ὁ δυτικὸς τοῖχος τῶν χώρων α καὶ γ, φαίνεται πὸς ἀνήκει στὴν οἰκία.

Τῆς οἰκίας Α3 (Περ. σ. 73, πίν. 51, 89) ὁ χώρος δ, ποὺ πιθανότατα κλεινότερον δυτικὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ., ἄνοιγε, ὅπως δείχνει ἡ κάτοψη, πρὸς τὸν κεντρικὸν χώρον τῆς οἰκίας.

Τῆς Α4 (Περ. σ. 74, πίν. 89) οἱ δυτικοὶ χώροι α, β, γ, ποὺ τὸ πῶς πιθανὸν εἶναι νὰ τελείωναν στὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ., ὅπως δείχνει ἡ κάτοψη, εἶχαν ἄνοιγμα πρὸς τὸν κεντρικὸν χώρον τῆς οἰκίας. Ἔτσι καὶ αἱ δύο αὐτῆς (Α3-4) ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. φαίνεται ν' ἀνήκει στὴν οἰκία.

Ἡ κάτοψη τῆς Α8 (Περ. σ. 76-77, πίν. 19, 90), ποὺ δὲ διατηρήθηκε ἀρκετὰ στὸ δυτικὸν μέρος, δὲ δείχνει καθαρὰ τὴν σχέσιν τῶν δυτ. χώρων μὲ τὴν ὑπόλοιπην κατοικία. Ἴσως νὰ ἦταν ἐντελῶς ἀποχωρισμένοι, ὅπως ἐλάχιστες πέτραι, δυτικὰ τοῦ χώρου δ καὶ ε, θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς κάνουν νὰ ὑποθέσωμε.

Τῆς Α9 (Περ. σ. 78-80, πίν. 19, 20, 90, εἰκ. 1 σ. 41) οἱ χώροι τῆς δυτικῆς πλευρᾶς α, β, γ, δ, ε, ζ, η, θ, εἶναι χωρισμένοι ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπην κατοικία καὶ ἴσως μόνον ἀπὸ τὸ στενὸ νότιον διάδρομον ἐπικοινωνοῦσαν. Ἄν ὅμως ὁ χώρος ι χρησιμοποιεῖται γιὰ στάβλος, ὅπως πιστεύει ὁ κ. Robinson,¹ αὐτὸ σημαίνει πὸς ἀποτελεῖ χώρον τῆς οἰκίας καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ αὐτήν.

Ἀπὸ τοὺς χώρους τῆς δυτ. πλευρᾶς α, β, γ, δ, ε, ζ, η, τῆς Α10 (Περ. σ. 80-82, πίν. 21, 88) ὁ α, συνδέεται ἀναμφισβήτητα μὲ τὴν ὑπόλοιπην οἰκία.² Ἀκόμη ὁ νότιος διάδρομος j, ποὺ συγκοινωνεῖ μὲ τοὺς κεντρικοὺς χώρους κ, λ, καὶ τὸ προαύλιον, l, ὁδηγεῖ πρὸς τὸ δυτικὸν τέμα, ὅπως οἱ διάδρομοι m, n, k, l, τῶν Α11, 12, 13.

Στὴς οἰκίας λοιπὸν Α8-10 ἡ σχέσις τῶν δυτικῶν χώρων δὲν εἶναι πάντα ὁλότελα ξεκάθαρη, καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ σημασία τοῦ τοίχου τῶν

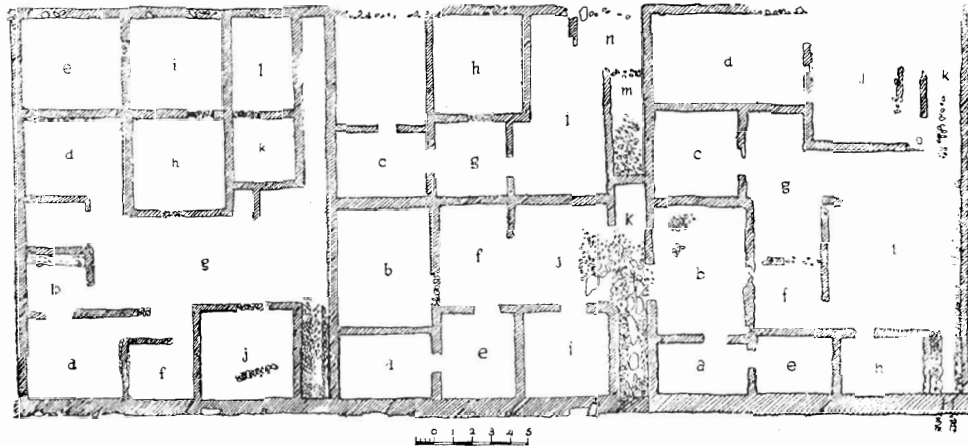
side of the forecourt, i, was closed, except for an opening between two pillars at the north end. Ἡ ἦταν ἀπομονωμένος ὁ χώρος, πράγμα τοῦ δὲ συνέβαινε, ἢ, ὅπως καὶ εἶναι πραγματικά, εἶχε ἄνοιγμα πρὸς τὴν ἀλή.

¹ Hel. h. σ. 80 The small room, i, . . . may have been used as a stable. Πρβ. Μερ. III, κεφ. IVm σ. 210-211.

² Hel. h. σ. 82 . . . only, α, connects with the rest of the house.

0,80 μ. Στην περιγραφή τῆς A8 (σ. 76-77) ὁ κ. R o b i n s o n δὲ μᾶς δίνει καμιά πληροφορία καὶ ἡ κάτοψη στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἐξασφαλίζει βεβαιότητα. Στην A9, ἂν ὁ χώρος ἰ ἦταν στάβλος, τότε σ' ἓνα του σημείου ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. ἦταν τοῖχος τῆς οἰκίας. Τέλος στὴν A10 ξέρουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. ἐκλείνει δυτικὰ τὸ δωμάτιο a, πὺ συνδέεται μὲ τὴν ὑπόλοιπην οἰκία, κ' ἔτσι, τοῦλάχιστο σὲ κείνο τὸ σημεῖο, εἶναι καὶ τοῖχος τῆς οἰκίας.

Ἀπὸ τίς δεκατέσσερις οἰκίες, πὺ ἐξετάσαμε, τῶν ἑννέα (A11, 12, 13, A-5, A-1, A1, 2, 3, 4) οἱ δυτικοὶ χώροι ἀποτελοῦν ὀργανικὰ μέρη τῆς οἰκίας καὶ ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ., πὺ εἶναι ὁ δυτικὸς τοῖχος τους, εἶναι συνελῶς ὁ δυτικὸς ἀκραῖος τοῖχος τῶν οἰκίῶν. (Σ' αὐτὲς θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε καὶ τὴν A-4 καὶ τὴν A'7 ἀνασκάφηκαν καὶ βρέθησαν

Εἰκ. 2.— Οἰκίες A 11-13 (= Hel. h. πίν. 91).

μόνον οἱ δυτικοὶ χώροι, πὺ δείχνουν ἐνότητα μὲ τὴν οἰκία).¹ Στὶς ὑπόλοιπες πέντε (A'11, A'10, A8, 9, 10) δὲ βλέπουμε καθαρὰ τὴν ἴδια σχέση, ὅμως σὲ καμιά δὲν ἔχουμε ἀπόλυτο διαχωρισμὸ ὄλων τῶν δυτικῶν χώρων ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπην οἰκία. Παραμερίζοντας τὴν A'11, θυμύμαστε τὴ σχέση τοῦ ΝΔ ἀκραίου χώρου τῆς A'10, τὴν ἀοριστία πὺ μᾶς ἀφήνει ἡ A8, τὸ στάβλο ἰ τῆς A9 καὶ τὸ χώρο a καὶ τὸ διάδρομο j τῆς A10, πὺ ἀνήκουν ὀργανικὰ στὶς οἰκίες καὶ συνδέουν ἔτσι τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. μὲ αὐτὲς.

Νομίζω λοιπὸν ὅτι τὸ μόνο συμπέρασμα, πὺ μπορούμε νὰ βγάλουμε μὲ ἀσφάλεια, στηριγμένοι στὰ εὐρήματα, εἶναι ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς τῶν

¹ Πρβ. σ. 69: as in A 11-13 and in A-4.

0,80 μ. εἶναι ὁ δυτικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος τῶν οἰκιῶν, πού βρίσκονται πίσω ἀπὸ τὶς λεωφόρους Α καὶ Α'.

Ὁ κ. R o b i n s o n ὁμοῦς στὴ σελ. 69 70¹ ἀναφέρει: «Παράλληλα μὲ τὸ τεῖχος τῆς πόλης καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου πέντε μέτρα, ἂν καὶ διαφέρει ἀπὸ οἰκία σὲ οἰκία, μπορεῖ νὰ χαραχθεῖ² ἕνας τοῖχος, πού σὲ μερικὲς περιπτώσεις σχηματίζει ἀπλὰ τὸ μέτωπο μιᾶς σειρᾶς ἀπὸ δωμάτια στὸ δυτικὸ μέρος τῆς αὐλῆς, ὅπως στίς Α11-13 καὶ στὴν Α-4, ὅπου ἕνα ἀπὸ τὰ δωμάτια εἶναι πραγματικά ἀνδρόν³ ἀλλὰ σὲ ἄλλες πολὺ καθορισμένα⁴ σχηματίζει τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς κυρίως κατοικίας, ὅπως μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς θαυμάσια στίς Α9 καὶ 10. Ἡ πιθανὴ ἐξήγηση εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ περιοχὴ ἀνάμεσα στὸ τεῖχος τῆς πόλης καὶ τὸν ἐσωτερικὸ παράλληλο τοῖχο εἶχε τὸ ὕψος ἑνὸς πατώματος καὶ εἶχε μιὰν ἐπίπεδη στέγη πού σχηματίζε κάποιον «κατάστρωμα» (Deck), πλατὺ σχεδὸν πέντε μέτρα, γιὰ νὰ περιπολοῦν καὶ νὰ πολεμοῦν οἱ στρατιῶτες ἀπὸ τὸ τεῖχος».

Ἄν παρακολουθήσει κανεὶς μὲ προσοχὴ τὰ λεπτομερειακὰ σχέδια, πού μᾶς δίνουν οἱ πίνακες, θὰ διαπιστώσει πὸς δὲν εἶναι σύμφωνο μὲ τὰ πράγματα νὰ μιλοῦμε γιὰ «ἕνα τοῖχο παράλληλο», ὅταν αὐτὸς δὲ φαίνεται καθόλου στίς οἰκίες Α' 11, Α' 9 καὶ Α 5, ὅταν εἶναι ἀπομονωμένος στὴν Α' 10 καὶ μάλιστα ὄχι σὲ ὅλο του τὸ πλάτος, καὶ ὅταν στίς Α-4 καὶ νοτιώτερα ἔχουμε ὄχι τοῖχο ἀλλὰ τοίχους παράλληλους πρὸς τὸν τοῖχο τῶν 0,80 μ. μὲ διακοπὲς καὶ συχνὰ σὲ σημαντικὰ διαφορετικὴ ἀπόσταση ἀπὸ κεῖνον (δὲς κύρια τὴ διαφορὰ μεταξὺ Α1 καὶ Α2 καὶ Α3).

Ἄλλὰ καὶ στὴν περίπτωσι, πού θὰ ὑπῆρχε μιὰ εὐθυγραμμιστὴ τῶν τελευταίων αὐτῶν τοίχων πρὶν τὸν ἐξωτερικόν, δὲν νομίζω πὸς ἔπρεπε αὐτὸ νὰ μᾶς παραξενέψει καί, σὰν κάτι τὸ ἰδιαίτερο, νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴν ἀνάγκη μιᾶς ἐξήγησης, ἀφοῦ τὸ ἴδιο ἐντελῶς φαινόμενο (μάλιστα μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια τὶς πιὸ πολλὰς φορὲς) παρουσιάζεται σιτὸς τοίχους πού χωρίζουν τοὺς βόρειους χώρους ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ κατοικία στὰ συγκροτήματα ΑV, ΑVI, ΑVII. (Βλ πιν. 94, 95, 97, 99).

Ὑστερα ἀπὸ τὴ διαπίστωση πὸς σὲ «μερικὲς περιπτώσεις ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸν ὄριο τῆς κύριας κατοικίας, ὅπως θαυμάσια μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς στίς Α9 καὶ 10», πού δείχνει ἀκρίβεια,⁴ ἢ ἀκόλουθη: «στὸ σπίτια μὲ τὰ δύο πατώματα, ὅπως μὲ βεβαιότητα ξέροντες πὸς ἦταν τὰ Α3-6 καὶ 8-10, αὐτὰ τὰ πίσω δωμάτια ἦταν ἀπὸ κατασκευὴ (co instructionally) χωρισμένα ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπὴ κατοικία»,⁵ δὲν ἀνταπο-

¹ Relation to the city wall.

² may be traced.

³ very definitely

⁴ Μόλο πού θᾶπρεπε νὰ τονιστῇ πὸς αὐτὸ φαίνεται μόνον στίς Α9 καὶ Α10.

⁵ Στίς οἰκίες Α5 καὶ Α6, πού δὲν ἀναφέραμε στὴν ἐξέτασή μας, λείπει ὁλόκληρη ἢ δυτικὴ πλευρὰ (πιν. 89) καὶ κάθε συμπέρασμα δὲν μπορεῖ ν' ἀποδειχθῇ.

κρίνεται, καθὼς εἶδαμε, στὰ πράγματα καὶ εἶναι μιὰ γενίκευση, ποὺ δὲν ἀποδείχεται. Γι' αὐτὸ ἡ ἐρμηνεία τοῦ πίσω αὐτοῦ χώρου τῶν πέντε μέτρων, ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσει καὶ τὴν «ἐκκληκτικὴ λεπτότητα τοῦ τείχους»,¹ καὶ ἡ ἀναπινασμάση τῆς τομῆς στὴν εἰκ. 1, ποὺ γραφικὰ ἐκφραρίζει τὴν ἐρμηνεία, δὲ φαίνεται πιθανή, ἀφοῦ τὰ πράγματα δὲ μᾶς δίνουν τίς πιὸ πολλές φορές (στὶς 15 περιπτώσεις 10 τουλάχιστο) τὸ χῶρο αὐτό.

Ὁ ὑποθετικὸς λοιπὸν «παράλληλος τοῖχος» δὲ φαίνεται νὰ ὑπάρχει, μὴ οὔτε, κι ἂν ὑπῆρχε, θὰ βοηθοῦσε, καθὼς εἶδαμε, στὴν ἐνίσχυση τῆς ἐρμηνείας τοῦ κ. R o b i n s o n.

Ἀκόμη μιὰ παρατήρηση σχετικὴ μὲ τὸ «τείχος» πρέπει νὰ μᾶς σταματήσει. Μιλώντας δὲ κ. R o b i n s o n στὴ σ. 77 γιὰ τὴν ἄλλεα ἰ τῆς οἰκίας A8 καὶ σημειώνοντας πὺς εἶναι ὀλίγελα χωρισμένη ἀπὸ τὴν οἰκία, ὑποθέτει ὅτι, «ὅπως καὶ ἡ ὅμοια τῆς στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς οἰκίας, μπορεῖ νὰ ἀπορροεῖται διὰ τὸ τείχος τῆς πόλης», καὶ (στὴ σ. 41) «στὸ δικτὺ τῶν τέτοιων νὰ εἶχαν σκαλοπάτια ποὺ φτάναν ἴσαμε τὸ τείχος». Ἀλλὰ οἱ ἄλλεες αὐτές, καθὼς καὶ ὅλες οἱ ἄλλες, εἴτε εἶναι χωρισμένες ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη κατοικία (νότια τῆς A7, A8 καὶ A' 10), εἴτε ἀνοίγονται πρὸς αὐτὴν (A3-5, A11-13), ἔχουν, νομίζω, τὸν ἴδιον σκοπὸ, ποὺ ἔχουν καὶ οἱ ἄλλες τῶν κεντρικῶν συγκροτημάτων AV, VI, VII, γιὰ τίς ὁποῖες δὲ κ. R o b i n s o n μᾶς βεβαιώνει ὅτι «εἶναι ὀλοφάνερο πὺς χρησιμοποιεῖται μόνο γιὰ τὴν ἀπορροεῖση καὶ ὄχι γιὰ διὰδο». ² Τὸ ὅτι οἱ ἄλλεες τῶν A7 καὶ 8 εἶναι χωρισμένες ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη κατοικία εἶναι ἀκριβῶς τὸ κανονικόν, καθὼς μᾶς πληροφορεῖ πάλι ὁ κ. R o b i n s o n στὴ σ. 99-100.³ Ἀκόμη ἡ ἴδια τους, ὅπως φαίνεται, κατασκευὴ (στρωμένες μὲ πέτρα, οἱ ὄχειοι (A8, A9 μιν. 10) καὶ τὸ σημαντικώτερον, τὸ ἴδιον σχεδὸν πλάτος τους ἐνισχύουν αὐτὴ τὴ γνώμη. Γιατὶ θὰ ἦταν, ἀλήθεια, πολὺ λίγο βολικὸ σὲ μιὰ περίπτωσιν ἀνάγκης νὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι οἱ στρατιῶτες νὰ κινηθοῦν πρὸς τὸ τείχος ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς στενότερους διαδρόμους (1,30 μ. περίπου).

Ἔτσι καὶ τοῦτο τὸ στοιχεῖο, ποὺ ὀδηγοῦσε πρὸς τὴν ἐρμηνεία τοῦ τοῖχου τῶν 0,80 μ. σὺν τείχους τῆς πόλης, φαίνεται νὰ ὑπάρχει καὶ παύοντας φρονεῖ ἀκριβῶς στὸ ἀντίθετο συμπέρασμα, γιὰ τὴν γενιέται ἀμέσως ἡ ἀπορία:

¹ Hel. h. σ. 41 surprising thickness.

² Ἀπὸ τὸ παραθεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ D. Robinson, ποὺ γιὰ τίς οἰκίας A τὸ σημειώνει στὴ σ. 69: This evidently took the place of the drainage alley which ran down the center of each block (Pt I Ch II e) and into it was shed the water . . . κτλ. Καὶ σ' αὐτὴς (τῆ βόθ. καὶ νότια τῆς A8) δίνει τὸ χαρακτηριστικὸ ὄνομα «drainage alley».

³ Between the two rows of houses is the usual drainage alley, from which the courts of the houses on the north side are entirely separate.

πῶς κίγγαιναν οἱ στρατιῶτες στὸ τείχος; Δὲν ἔπρεπε, ἂν εἶχαμε τείχος, νὰ υπάρχουν δρόμοι κάπως εὐρύχωροι πρὸς αὐτό, σὲ κανονικὰ διαστήματα, ἴσως μάλιστα στὴν προέχουσα τῶν δρόμων (AV-AXIII);

Ἀπομένει μὲν τελευταία παρατήρηση, πὺθ θὰ μποροῦσε νὰ προβάλει κανεὶς.¹ Οἱ οἰκίαι δυτικὰ τῶν λεωφόρων Α καὶ Α' ἔχουν βάθος μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ συνηθισμένο στὶς οἰκίαι τῆς Ὀλύμπου,² ἂν τέρμα τοὺς θεωρήσουμε τὸν τοῖχο τῶν 0,8) μ.³ Μήπως, ξέροντας τὴν κανονικότητα τοῦ οἰκοδομικοῦ σχεδίου τῆς Ὀλύμπου,⁴ πρέπει νὰ θεωρήσουμε τέλος τῶν οἰκιῶν τὸν παράλληλο τοῖχο; Δὲ φαίνεται ἀναγκαῖο καὶ σωστὸ αὐτό, οὔτε καὶ ὁ κ. R o b i n s o n τὸ ἐπικαλεῖται, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο πὺθ ἔτσι βοισκόμασται πὺθ λιγότερο κοντὰ στὶς κανονικὰς διαστάσεις. Ἡ μόνη ἐξήγησι, πὺθ φαίνεται πιθανή, εἶναι ὅτι ἡ ἰδιαίτερη θέση τῶν οἰκιῶν αὐτῶν καὶ ἡ σημασία τοὺς γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς πόλεως ἔκανε νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸ γενικὸ μέτρο, ἂν καί, ἂν προσέξουμε τὸ ἐμβαδόν τοὺς, θὰ βροῦμε πὺθ εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο μὲ τῶν ἄλλων.⁵

Ὅμοιῶς λοιπὸν φαίνεται πὺθ πρέπει νὰ καταλήξουμε ὅτι συμπεράσμα, ὅτι ὁ τοῖχος τῶν 0,80 μ. πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὁ τελευταῖος τοῖχος τῶν οἰκιῶν αὐτῶν καὶ ὄχι τείχος τῆς πόλεως.⁶

Ἄλλὰ σὲ τέτοια περίπτωσι τὰ ὅμοι τοῦ λόφου ἀποκλείουν ὅποσδήποτε τὴν ὑπαρξὴ τείχους δυτικώτερα, πρῶγμα πὺθ μᾶς ξαναφέρει στὴν ἀρχικὴν μᾶς ἀπορία γιὰ τὸν τειχισμό τῆς Ὀλύμπου. Ἡ ἀπορία μάλιστα γιὰ τὴν ἀπουσία τείχους στὴ δυτικὴ πλευρὰ δυναμῶναι τώρα, πὺθ ξέρομε ὅτι στὴ βόρεια πλευρὰ ὑπῆρχε τείχος πλινθόκτιστο, 3,25 μ. πλατὺ, καὶ πιθανὰ μὲ πύργους. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι καὶ στὴν περίπτωσι, πὺθ τὸν δυτικὸ ἀκραῖο τοῖχο τῶν οἰκιῶν τὸν θεωροῦσται τείχος, ἡ διαφορὰ στὴν κατασκευὴ καὶ στὸ πάχος ἀπὸ τὸ βόρειο θὰ γεννοῦσε τὴν ἀνάγκη κάποιας ἐξήγησις. Ὁ κ.

¹ Ὁ κ. D. Robinson δὲν τὴν προβάλλει. Γιατί, θὰ φανῆ ἄρῆσως.

² 70' ἀντὶ 60' τῶν συζυγῶν τῶν ὀφθαλμῶν. Βλ. Hel. h. σ. 30 καὶ 31.

³ Κι ὁ κ. D. M. Robinson αὐτὸ λογαριάζει γιὰ τέρμα (Hel. h. σ. 31). The depth of the houses to the city wall is about 70'.

⁴ Hel. h. σ. 33: «Ideal plan» of the Blocks.

⁵ Ὁ κ. D. Robinson (Hel. h. σ. 31) σημειῶναι: their area (τῶν οἰκιῶν πίσω ἀπὸ τὴν λεωφ. Α) if we allow for the space lost at the west end of each adjacent to the city wall, is about the same as that of the houses in the blocks.

⁶ Ἡ ἐξέθεσι τοῦ P a u l C l e m e n t (The American excavations at Olympia. I. Antiquité Classique, IV, 1935 σ. 194-197), πὺθ δίνει τὰ πρῶτα πορίσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1934, φαίνεται νὰ βρίσκειται πὺθ κοντὰ στὴν ἀποψη αὐτῆ, ὅταν λέει (σ. 194): «Στὸ δυτικὸ μέρος, ὅπου ἡ κλίσι τοῦ λόφου εἶναι τελείως ἀπότομη, θεωρήθη:σε ἀρκετὸ νὰ παχύνουν ἀπλὰ τὸ δυτικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς σειρᾶς τῶν γειτονικῶν οἰκιῶν πὺθ βρίσκονται δυτικὰ τῆς Λεωφ. Α καὶ Α' στὸ διπλάσι ἀπὸ τὸ συνηθισμένον πάχος».

Robinson μᾶς πληροφοροῦν ὅτι «τὸ μεγάλο πάχος τοῦ τείχους κατὰ μῆκος τῆς βόρειας ἄκρας τοῦ λόφου, περίπου 3,25 μ., συμφωνεῖ γενικὰ μὲ τὰ τεῖχη πολλῶν Ἑλληνικῶν πόλεων», πού ἀναφέρει.¹ Γιὰ τὴν «ἐκπληχτικὴ» λεπτότητα τοῦ δυτικοῦ ὑπάρχουν, μᾶς λέει, δύο λόγοι: 1) Ἡ στέγη τῶν μονόπαιτων δωματίων παράλληλα μὲ τὸ τεῖχος σχημάτιζε ἓνα πλατὺ «κατάστρομα» γιὰ τοὺς στρατιῶτες καὶ δὲ δημιουργοῦσε τὴν ἀνάγκη νὰ εἶναι πλατὺ τὸ τεῖχος γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ 2) τοῦτο τὸ «κατάστρομα» καὶ οἱ τοῖχοι τῶν οἰκιῶν δημιουργοῦσαν ἓνα πρόσθετο ἀντίρρισμα πού ἐνίσχυε σημαντικὰ τὴ στερεότητα τοῦ τείχους.²

Νομίζω ὅτι ἡ παρουσία τέτοιου ἰσχυροῦ τείχους στὴ βόρεια πλευρὰ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ λόφου, πού, ὅπως μᾶς δείχνουν οἱ ἰσοῦψεῖς καμπύλες,³ ἢ φωτογραφία τοῦ πίν. 13,1 καὶ μᾶς πληροφοροῦν κι ὁ ἴδιος ὁ κ. Robinson,⁴ παρουσιάζει μιὰν ἀπαλὴ κατηφοριὰ, ὄχι ἀπότομη, ἀπ' ὅπου εὐκόλα μποροῦσε νὰ χτυπήσει ὁ ἐχθρός. Ἀντίθετα στὸ δυτικὸ «χεῖλος»⁵ τοῦ ὁ λόφος τελειώνει σ' ἓναν ἀπότομο κατήφορο, 8 μέτρα βάθος,⁶ κ' ἔτσι παρουσίαζε κάποια φυσικὴ ὀχύρωση ἀπὸ τὸ μέρος αὐτό.

Μήπως λοιπὸν ἀρκέστηκαν στὴν ἀσφάλεια, πού τοὺς χάριξε ἡ ἐδαφικὴ αὐτὴ διαμόρφωση; Νομίζω πὼς δὲν ἀρκέστηκαν, ἀλλὰ τὴν ἐκμεταλλεύθηκαν κ' ἔδωσαν κάποια λύση στὸ πολεοδομικὸ πρόβλημα, πού ἀντιμετώπιζαν, ὄχι συνηθισμένη καὶ πολὺ γνωστὴ σὲ μᾶς ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις. Ἴσως μάλιστα θὰ δυσκολευόμασταν πολὺ νὰ τὴ διατυπώσουμε μὲ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν ἀκρίβεια, πού θὰ θέλαμε, ἂν δὲν τὴν εἶχαμε μὲ τὸν καλύτερο τρόπο διατυπωμένη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, πού μᾶς δίνει χαρακτηριστικὰ τὴ λύση στὸ παρακάτω χωρίο.⁷ «Ἄλλ' εἰ τεῖχος γέ τι χρεῶν ἀνθρώποις εἶναι, τὰς οἰκοδομίας χρὴ τὰς τῶν ἰδίων οἰκήσεων οὕτως ἕξ ἀρχῆς βάλλεσθαι, ὅπως ἂν ἧ πᾶσα ἡ πόλις ἐν τείχους, ὁμαλότητι τε καὶ ὁμοιότησιν εἰς τὰς ὁδοὺς πασῶν τῶν οἰκήσεων ἔχουσῶν εὐέρεκειαν. . . .» Ἡ διάταξη τῶν σπιτιῶν πρέπει νὰναι προμελετημένη, καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχή, πού θὰ θεμελιώνονται,

¹ Hel. h. σ. 41. Ἀθήνας, Σπάρτης, Κορίνθου, Μαντινείας, Τργέας, Θήβας, Δημητριάδας, Παγασῶν, Ἀπολλωνίας Ἰλλυρικῆς κτλ.

² Hel. h. σ. 41.

³ Πίν. 108. Βλ. καὶ τὸ γενικὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ Λόφου στὸ Π τόμο.

⁴ Hel. h. σ. 19.

⁵ «edge» χρησιμοποιεῖ χαρακτηριστικὰ ὁ κ. D. Robinson.

⁶ Βλ. Hel. h. 19, φωτογρ. πίν. 10,1 καὶ 11,2, καὶ ἰσοῦψεῖς καμπύλες ὁ. π.

⁷ Νόμ. VI 779b. Αὐτὸ στάθηκε σὲ μένα καὶ ἡ αἰτία νὰ προσέξω τὸ ζήτημα τῶν τειχῶν τῆς Ὀλύμπου. Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Πλάτωνα, προχωρώντας στὴν προσπάθεια τῆς ἐρμηνείας του, ὑποχρεώθηκα νὰ μελετήσω καὶ τὴ μερικὴ αὐτὴ περίπτωση. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χωρίου αὐτοῦ ἔχω μιὰ σύντομη μελέτη, ἀδημοσίευτη ἀκόμη, μὲ τίτλο: «Τὸ πρόβλημα τοῦ τειχισμοῦ στὸν Πλάτωνα».

νά τοποθετοῦνται τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο μὲ τέτοιο τρόπο, ποὺ οἱ ἐξωτερικοὶ τοὺς τοῖχοι νὰ ποτελοῦν ἓνα νὰ διομόμορφο τοῖχο. Μιὰ τέτοια κατασκευὴ θὰ ἔκανε ὀλόκληρη τὴν πόλη νὰ εἶναι ἓνα τεῖχος καὶ δὲ θὰ εἶχε τὴν ἀνάγκη νὰ ὑψώσει ὀλόγυρά της ἄλλο ἰδιαίτερο. Ἡ πραγματοποίηση βέβαια μιᾶς τέτοιας λύσης εἶναι δυνατὴ μόνο σὲ μιὰ πόλη «νέαν καὶ ἀοίκητον ἐν τῷ πρόσθεν». ¹ πὺν θὰ οἰκοδομηθῆ μὲ βάση ἓνα καταστρωμένο ἀπὸ πρῶν σχέδιο.

Στὴν Ὀλύνθο ὑπῆρχαν ἀκριβῶς οἱ ἀναγκαῖες αὐτὲς συνθήκες. Πολιτικὲς αἰτίες καὶ πολεμικὲς ἀφορμὲς ὑποχρέωσαν τοὺς Χαλκιδεῖς νὰ «ἀνοικήσουν» τὴν Ὀλύνθο στὰ 432 π.χ. ² Ἡ «ἀνοίκισις» λοιπὸν τοῦ βόρειου λόφου (ὅπου οἱ οἰκίαι ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν) πρέπει νὰ γινε σὲ ἀοίκητον ἐν τῷ πρόσθεν» χωρὸ καὶ σὲ χρονικὸ διάστημα ὁρισμένο, πάνω σὲ καθορισμένο στίς γενικὲς γραμμὲς σχέδιο. ³ Τουλῶνιστο τὰ σπίτια κάθε οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος τῆς περιοχῆς αὐτῆς χτίστηκαν σύγχρονα. ⁴ Μὲ βεβαιότητα μποροῦμε νὰ ποῦμε αὐτὸ καὶ γιὰ τὰ συγκροτήματα τῶν δυτικὰ τῆς λεωφόρου Α καὶ Α' οἰκιῶν, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν, «ἀφοῦ ὁ βόρειος τοῖχος κάθε οἰκίας σηματοῖζει τὸ νότιον ὄριακὸ τοῖχο τῆς ἀλλῆς τῆς βορεινῆς τῆς οἰκίας». ⁵

Αὐτὸ λοιπὸν ποὺ προτείνει στοὺς «Νόμους» τοῦ ὁ Πλάτων φαίνεται νὰ γινε πραγματοποιηθῆ στὴν Ὀλύνθο. Ἄν τὸ ἤξερε ὁ φιλόσοφος αὐτὸ καὶ ἂν αὐτὸ ἔχει στὸ νοῦ τοῦ μιλώντας ἔτσι, δὲ μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα. Ἴσως ὁμως δὲν ἀποκλείεται καὶ μιὰ τέτοια ὑπόθεσις. ⁶

¹ Νόμ. VI 778b.

² Θουκ. I, 58. Ηρβ. D. M. Robinson Hel. h. σ. 14. Γιὰ τίς αἰτίες τοῦ συνουρισμοῦ τῆς Ὀλύνθου βλ. Ἰωάν. Παπασταύρου, Τὸ κοινὸν τῶν Χαλκιδῶν καὶ οἱ Ὀλύνθιοι. Ἐπ. Φιλ. Σχ. Παν. Θεσ. νίκης, τ. 6, Μνημόσυνον Ν. Γ. Παππαδάκι, σ. (ἀνατύπου) 12 σημ. 1., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

³ Hel. h. σ. 15: . . . Once the plan of the district was established.

⁴ Hel. h. σ. 15 all the houses in any one block are contemporaneous. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ χτίστηκαν ἀπὸ τὴν πόλη καὶ νὰ δόθηκαν ἔτοιμα στοὺς κατοίκους, ὅπως μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ἀπὸ μιὰν ἐπιγραφὴ τῆς Ὀλύνθου (D. M. Robinson, Inscriptions from Macedonia. 1938. Transactions of the American Philological Association. LXIX, 1938, ἐπιγρ. 6 σ. 52-54).

⁵ Hel. h. σ. 15.

⁶ Ὁ Χρ. Τσοῦντας (Ἱστορία τῆς Ἀρχ. Ἑλλ. Τέχνης. Ἀθήναι, 1928 σ. 371) μιλώντας γιὰ τοὺς καμαρωτοὺς τάφους τῆς Μακεδονίας σημειώνει: «φαίνεται δὲ ὅτι ὁ Πλάτων τοὺς ἰδίους τάφους ἔχει εἰς τὸν νοῦν του, ὅταν ἀναφέρει εἰς τοὺς Νόμους ὡς ἐξαιρετικῶς τιμητικὸν σχῆμα τάφου «ψαλίδα (καμάραν δηλαδὴ) προμήκη . . . ἔχουσιν κλίνας παρ' ἀλλήλας λιθίνας κειμένας» κτλ. (Νόμ. XII 947 d). Γιὰ τὴν σχέσιν τοῦ Πλάτωνα μὲ τὸν Ἀρχέλαο βλ. Ἀθῆν. XI 115 p 506 d καὶ πρβ. Δ. Κανατσούλη, Ὁ Ἀρχέλαος καὶ αἱ μεταρρυθμίσεις του ἐν Μακεδονίᾳ. Θεσ. νίκης, 1948. σ. 91. Ηρβ. καὶ Γοργ. 471 ab. Ἴσως καὶ αὐτὸ τὸ χωρίο τῶν Νόμων

Τὸ πλινθινὸ αὐτὸ χωριὸν δὲ μπορεῖ βέβαια μόνον τὸν νῆχει ἀποδειχτική ἀξία. Κατευθύνεται μονάχα πρὸς τὴ λύση, ποὺ τὰ ἴδια τὰ εὐρήματα φάνηκε νὰ πιστοποιοῦν. Ὅμως κάποιο ἄλλο χωριὸν, τοῦ Θουκυδίδη αὐτὸ, ὅχι μόνον ἐνισχύει τὴν ἀποφῆνί μας, ἀλλὰ καὶ δίνει ἀπάντηση σὲ δυὸ πιθανὰ ἐρωτήματα μας: 1) πῶς πολεμοῦσαν, ἀφοῦ ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀνῆκε στὰ σπάρτια, καὶ 2) γιατί νὰ μὴν ὑπάρχει καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ εἶχος, ἀφοῦ φαίνεται βέβαιον πὸς ὑπῆρχε τέτοιο στὴ βόρεια. (Πολὺ πῶς λογικὸ καὶ πιθανὸ θὰ ἦταν νὰ ὑποθέσουμε πῶς τὸ πρόβλημα τῆς ἀμυνας τῆς πόλης εἶχε λυθῆ ἢ ἔσαν ἐνιαῖο τρύπα). Ὁ λόγος εἶναι γὰρ τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν Αἰγεδαίων στὴ Χαλκιδική, ὅπου ἀπὸ τὴν κατάληψιν ἀπὸ τὸ Βρασιδί τῆς Γορώνης οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ σύμμαχοί τους Γορωναῖοι καταφεύγουν στὴ Λήμνον «Καὶ ὁ αἰὼν (Βρασιδίας). . . διεληφθεὶς ὧν τῶν σπονδῶν (δυὸ ἡμερῶν γὰρ τὴν ἀναίρεσιν τῶν νεκρῶν) τὰς τρωσβολὰς ἐποιεῖτο τῇ Ληζύθῳ οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἠμύναντό τε ἐκ φραγέλου τειχίσματος καὶ ἀπ' οἰκίων ἐπάλλεσις ἐχοσθῶν, καὶ μίαν μὲν ἡμέραν ἀπεσοῦσαντο . . . »¹ Ἡ φράση τοῦ ἱστορικοῦ δὲν ἀρῆνει ἀμφιβολία γὰρ τὸ νόημα τῆς. Ἡ Ληζύθος σ' ἕνα τῆς μέσος εἶχε τεῖχος, ἐνῶ στὸ ὑπόλοιπον οἱ οἰκίαι εἶχαν ἐπάλλεσις ἀπ' ὅπου ἀάτονταν. Εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ φανταστοῦμε πὸς ἦσαν χτισμέναι ἢ μὴν δίπλα στὴν ἄλλη, ὅπως στὴν Ὀλυνθο, ἃ ἔτσι σηματοῦσαν μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοὺς τοίχους τὴ συνέχεια τοῦ τείχους. Τὸ ἀντίστοιχο τοῦτο παράδειγμα παίρνει ἀκόμα μεγαλύτερη ἀξία, καθὼς τὸ βρῖσκουμε σὲ μιὰ πόλιν τῶν Χαλκιδέων² πολὺ κοντὰ στὴν Ὀλυνθο, καὶ σὲ μίαν ἐποχὴ συγχροσῆ σχεδὸν μὲ τὸ χτίσιμο τῆς περιοχῆς τῆς Ὀλυνθοῦ, ποὺ ἐξετάζουμε.

Ἐξισὸς ὅμως ἀπὸ τὶς αἰστωτικὰ ἀντιῆς τῶν κειμένων καὶ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἐνισχύουν τὴν ἀποφῆνί μας. Μιὰ τέτοια λύση στὸ πρόβλημα τοῦ τειχισμού ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια φαίνεται νὰ μαρτυρεῖ ἡ γνωστὴ λίθινη πυξίδα τῆς Φολακωπῆς τῆς Μήλου.³ Ἰσως καὶ ἡ ἑλλειπτικὴ κατοικία ποὺ ἀνακαλύφθηκε στὸ Χαμαίζι τῆς Κρήτης.⁴ Στὸ Λιμῆνι ἐπί-

γὰρ τὰ τεῖχη προσφέρει μίαν ἀκόμη ἕκαστη μαρτυρία γὰρ τὴ γνώσιν τῶν πραγμάτων τῆς βόρειας Ἑλλάδας ἀπὸ τὸν Πλάτωνα.

¹ Θουκ. IV, 115.

² Θουκ. IV, 114 (Ληζύθου) Χαλκιδέων οὔσης.

³ Τὴ φωτογραφία τῆς πυξίδας βλ. πρόχειρα στοῦ Χρ. Τσοῦντα, Ἱστορία τῆς Ἀρχ. Ἑλλ. Τέχνης σ. 7 εἰκ. 7 καὶ 7α καὶ W. B. Dinsmoor, The architecture of Ancient Greece σ. 15 καὶ πιν. IV. Ἐὰν ἡ πυξίδα παρουσιάζει κόμην ἢ κατοικία γένους (G. Glotz, Civilisation Égéeenne σ. 156) ἢ εἶναι στρογγυλῶνας (F. Oelmann, Das Kornspeichermodell von Melos. Ath. Mitt., 53, 192) σ. 19 κ.π. Πρὸβ. Sp. Marinatos. Greniers de l'Helladique Ancien. B.C.H., 70, 1916 σ. 342) δὲν ἔχει γὰρ μᾶς σημασία.

⁴ Τὴν οἰκίαν τοῦ Χαμαίζιου βλ. πρόχειρα στοῦ Χρ. Τσοῦντα ὁ. π. σ. 14 εἰκ. 20 καὶ G. Glotz ὁ. π. σ. 155 εἰκ. 23. Ὁ Glotz παρατηρεῖ: Par l'épaisseur du

σης¹ ὁ ἐσωτερικὸς περιβόλος ἀποτελεῖ τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχο τοῦ κυριώτερου μεγάρου Α καὶ τὸν τοῖχο τῶν οἰκημάτων ἢ στοῶν πρὸς ὑπῆρχαν σ' ὅλην σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τοῦ περιβόλου.²

Ἄλλὰ ἰδιαίτερα ἐξαιρετικὴ ἐνίσχυσις μᾶς προσφέρουν οἱ ἀνασκαφαὶς τοῦ κ. Α. Κεραμοπούλου στὴ Δυτ. Μακεδονία καὶ τὰ πορίσματά του.³ Παραθέτω τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα: «Αἱ πόλεις ὅμως, ἃς ἀποδίδει ὁ Ἀλέξανδρος εἰς τὸν πατέρα του (Ἄρχ. 7, 9) καὶ δι' ὧν οὗτος μετεζόμισεν ἀστικῶς τὸν βίον τῶν Μακεδόνων, δὲν ἦσαν τόσον ἰσχυραί, ὥστε οἱ Μακεδόνες νὰ πιστεύωσιν εἰς αὐτὰς «μᾶλλον ἢ τῇ οἰκειᾷ ἀρετῇ». Πιστεύων ὅτι εὔρον τὰς πόλεις ταύτας, περιέγραψα ἤδη αὐτὰς βραχέως ἐν Π.Α.Ε. . . . οἱ λόφοι, ἔφ' ὧν ἐγείρονται εἶναι χωματώδεις, ἐγίνοντο ἀπότοιμοι καὶ δι' ἐκσκαφῆς τῶν κλιτίων. . . οἱ δὲ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν ἀκραιῶν οἰκιῶν ἦσαν τυφλοὶ καὶ ἠνωμένοι ὥστε νὰ εἶναι συνεχεῖς καὶ ὡς τεῖχος».⁴

. . . «Κατὰ τὴν ἀπὸ χωρίου ἀνάβασιν πρὸς τὸν Καλὸν ἐπὶ προβαθμίδος τοῦ βουνοῦ εἰς θέσιν Μοναστηράκι εὔρον τὰ λείψανα μικρᾶς κώμης. ἦς τὰ ἀκραιᾶ ἀναχώματα δηλοῦσιν ἴσως ὅτι οἱ τοῖχοι τῶν ἀκραιῶν οἰκιῶν, παχύτεροι καὶ τυφλοὶ ποτε ὄντες, ἦσαν συνεχεῖς καὶ ἀποτελοῦν τεῖχος, ἔρρημα τῆς κώμης».⁵

. . . «Ἐνταῦθα παρατηροῦνται τοῖχοι κανονικοὶ καὶ εὐθύγραμμοι, εἰς (πάχος 0,75 μ) περιθέει τὴν ὀφρὸν τῶν λόφων καὶ φαίνεται ὅτι ἐσχηματίζετο διὰ τῶν ἔξω τοίχων τῶν ἀκραιῶν οἰκιῶν, ὡς εἰς Μοναστηράκι καὶ Γραδίσιαν, ὑπῆρχε δ' ἴσως καὶ δεύτερος περιβόλος ἐξώτερος ταπεινότερος».⁶

. . . «Εἰς τὴν ὀφρὸν τοῦ λόφου εἶναι ὑψηλότερα τὰ χωμάτια, καλύπτοντα γραμμὴν τεῖχος, οὗ μικρὸν μόνον μέρος ἀνεκάλυψα (2 μ μήκος). Εἶναι ἐκ λίθων μετρίου μεγέθους μετὰ πηλοῦ, ἀλλ' ἄνευ ἀσβέστου ἐκτισμέ-

mur extérieur, par le retrecissement progressif de l'entrée, elle paraît prendre des précautions contre les agressions subites. Βέβαια ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἐνιαῖα οἰκία.

¹ Χρ. Γσοῦντα, Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμητίου καὶ Σέσιλου Ἀθῆναι, 1908 σ. 56-58.

² Βλ. ἀναπεράστεισιν τοῦ Ν. κ. Δ. Παπαχατζῆ, Ἡ περιτοχὴ τοῦ Βόλου Βόλος, 1946 σ. 13 καὶ πιν. 1. Προσθέτω ἀκόμη τὴν Ἀκρόπολιν ἀπὸ τῆ Μάλθη τῆς Μεσσηνίας, πρὸς βρῆκε ὁ Ν. Valmin (Βλ. σχεδίο JdI, 50, 1935. Arch. Anzeiger, σ. 203, εἰκ. 17).

³ Α. Δ. Κεραμοπούλου, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν τῇ ἄνω Μακεδονίᾳ. Α. Ε. 1933 σ. 35-67. Α. Δ. Κεραμοπούλου, Ἐρευναι ἐν Δυτικῇ Μακεδονίᾳ Π.Α.Ε. 1933 σ. 58-69 Α. Δ. Κεραμοπούλου, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Μακεδονίᾳ Π.Α.Ε. 1934 σ. 67-91.

⁴ Α. Δ. Κεραμ. Α. Ε. 1933 σ. 65

⁵ Α. Δ. Κεραμ. Π.Α.Ε. 1933 σ. 59

⁶ Α. Δ. Κεραμ. Π.Α.Ε. 1933 σ. 67

νον. Πιστεύω δέ, ὅτι ἦτο συνεχὲς τεῖχος ἅμα καὶ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν ἀκραίων οἰκιῶν, ὡς εἴκασα καὶ περὶ τοῦ Μοναστηριαίου τῶν Κλεινῶν, πιστεύω δὲ τὸ αὐτὸ καὶ περὶ ἄλλων κωμῶν Μακεδονικῶν».¹

... «Πρὸς πάσας ὅμως τὰς πλευρὰς τὸ πόλισμα εἶχε συνεχεῖς τοὺς τοίχους του ὡς τοίχους μοναστηρίου σημερινοῦ, μετρίου μάλιστα μεγέθους».²

Οἱ χαρακτηριστικὲς αὐτὲς παρατηρήσεις τοῦ κ. Κεραμοπούλου ἐνισχύουν, νομίζω, τὴν ὀρθότητα τῆς ὑπόθεσης, πὸν κάναμε γιὰ τὸ πρόβλημα, πὸν παρουσιάζεται στὴν Ὀλύμπου, καὶ δείχνουν μαζί μὲ τὸ χωρίο τοῦ Θουκυδίδη ὅτι ἡ λύση, πὸν νομίζουμε πὸς ἔδωσαν οἱ Ὀλύμπιοι ἀρχιτέκτονες, συχνὰ ἐφαρμοστέηκε σὲ πόλεις καὶ κῶμες τῆς Μακεδονίας.

Μποροῦμε νὰ προσθέσουμε ἀκόμα ὅτι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο οἱ Ἕλληνες ἀσφάλιζαν τὶς πόλεις τους σὲ πολλὰ νησιά καὶ στὰ χροῖνα τῆς τουρκοκρατίας, ὅταν ὁ κίνδυνος τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν ἦταν ἀμεσος καὶ συχνός, ὅπως καὶ οἱ μοναχοὶ τὰ μοναστήρια τους, πὸν κινδύνευαν.³ Μὲ ζωντανὸ τρόπο μὰς παρουσιάζει ὁ Hubert Pernot⁴ τὴν εἰκόνα, πὸν δίνει τὸ Πύργι τῆς Χίου σ' ὅποιον τὸ πρωτοβλέπει: «Est-ce bien un village qu'on a devant soi? Ne dirait-on pas quelque immense forteresse d'un autre âge, rasée en ruination d'on ne sait quels méfaits? Tout en elle a gardé un air hostile. La tour avec ses créneaux, les constructions extérieures sondées l'une à l'autre de manière à former un mur d'enceinte impenetrable, la porte d'entrée etc. Τὴν ἴδια εἰκόνα θὰ παρουσιάζαν καὶ οἱ ἄλλες νησιώτικες κῶμες, πὸν ἦταν χτισμένες μὲ τὸν ἴδιο τρόπο.⁵ Εἰκόνα ὅχι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη, πὸν θὰ ἔδινε καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Ὀλύμπου μὲ τὸν ὁμοιόμορφο ἀκραῖο τοῖχο τῶν οἰκιῶν, πὸν ἦταν καὶ τὸ δυτικὸ τεῖχος τῆς πόλης.

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

¹ Α. Δ. Κεραμ. Π.Α.Ε. 1933 σ. 62-63

² Α. Δ. Κεραμ. Π.Α.Ε. 1934 σ. 77

³ Βλ. χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τῆς Νέας Μονῆς τῆς Χίου, ὅπως ἦταν στὰ 1705, ζωγραφὴν ἀπὸ τὸν Barsky, στοῦ Ἄν. Κ. Ὀυλάνοφου, Monuments Byzantins de Chios II, Planches, πιν. 13,3.

⁴ L'île de Chio. En pays Turc. Paris 1903 σ. 164-167.

⁵ Βλ. Ἄ. Μηλιαράκη, Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων κατὰ μέρος. Ἄνδρος, Κέως, Ἐν Ἀθήναις 1880 σ. 66-67.